

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра
на тему: Життя та діяльність Михайла Драгоманова в Болгарському
князівстві

Виконала студентка групи ІСТ21-2
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Ничипорук Д. В.

Керівник: д.і.н, професор кафедри історії та теорії
держави і права Запорожченко Ю.В.

Рецензент: к.і.н., доцент кафедри мовних та
гуманітарних дисциплін Технічного університету
Метінвест Політехніка Фомін А.В

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА У ФОРМУВАННІ НАУКОВОГО АРХІВУ В БОЛГАРІЇ	21
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК М. ДРАГОМАНОВА В ОСВІТНЬО-НАУКОВУ СПАДЩИНУ БОЛГАРІЇ	30
3.1 Викладацька діяльність в Софійському університеті	30
3.2 Наукова робота над «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»	37
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45

АНОТАЦІЯ

Ничипорук Д.В. Життя та діяльність Михайла Драгоманова в Болгарському князівстві.

Бакалаврська робота за спеціальністю 032 Історія та археологія, освітньою програмою «Історія та антропологія права». – Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025 рік.

Дипломну бакалаврську роботу присвячено аналізу життя та діяльності українського діяча Михайла Драгоманова в Болгарії.

У роботі проаналізовано постать Михайла Драгоманова в болгарський період його життя, його вплив на освітню та викладацьку діяльність в Вищому училищі (пізніше Софійський університет), а також тодішню болгарську інтелігенцію. Розглянуто значення Михайла Драгоманова в контексті розвитку фольклору та сприянню його створення.

Досліджено його роль у встановленні українсько-болгарських зв'язків.

У роботі проаналізовано великий комплекс джерел, серед яких архівні матеріали, публіцистичні праці, особисте листування, а також спогади сучасників, які дають змогу поглибитися в вивчення постаті українського мислителя.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, Болгарія, Вище училище, фольклор, професор.

ABSTRACT

Nychyporuk D. Life and work of Mykhailo Drahomanov in the Principality of Bulgaria.

Bachelor's thesis in the speciality 032 History and Archeology, educational programme 'History and Anthropology of Law.' - University of Customs and Finance, Dnipro, 2025.

The bachelor's thesis is devoted to the analysis of the life and work of the Ukrainian activist Mykhailo Drahomanov in Bulgaria.

The work analyses the figure of Mykhailo Drahomanov in the Bulgarian period of his life, his influence on educational and teaching activities at the Higher School (later Sofia University), as well as the Bulgarian intelligentsia of the time. The significance of Mykhailo Drahomanov in the context of the development of folklore and his contribution to its creation is considered.

His role in the establishment of Ukrainian-Bulgarian relations is investigated.

The paper analyses a wide range of sources, including archival materials, journalistic works, personal correspondence, as well as the memoirs of contemporaries, which allow us to delve deeper into the study of the figure of the Ukrainian thinker.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, Bulgaria, Higher School, folklore, professor.

ВСТУП

Дипломна робота присвячена актуальній проблемі історичної науки, а саме – вивченню життя та діяльності видатного українського вченого, публіциста, громадського діяча та історика Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895) під час його перебування в Болгарському князівстві. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю осмислення внеску М. Драгоманова у розвиток не лише української, але й болгарської культури, науки та освіти, а також визначення його ролі у формуванні українсько-болгарських культурних зв'язків наприкінці XIX століття.

Сучасний стан дослідження проблеми характеризується певною фрагментарністю та недостатньою систематизацією наукових знань щодо болгарського періоду життя М. Драгоманова. Незважаючи на загальне визнання значення цього періоду, більшість досліджень зосереджені на його діяльності в еміграції загалом, без детального аналізу саме болгарського етапу. Суттєвий внесок у вивчення цієї проблеми зробили дослідники І. Франко, М. Павлик, Я. Дашкевич, М. Арнаудов та І. Шишманов.

Метою дослідження є комплексне вивчення та систематизація відомостей про життя та різнобічну діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії, визначення його ролі у формуванні українсько-болгарських культурних зв'язків та аналіз його впливу на розвиток болгарської освіти та науки.

Предметом дослідження є наукова, педагогічна, громадська та публіцистична діяльність М. Драгоманова під час перебування в Болгарії, його інтелектуальна спадщина цього періоду та її вплив на розвиток болгарської та української культури.

Об'єктом дослідження виступає життя та діяльність М. Драгоманова в Болгарії протягом 1889-1895 років.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання дослідження:

- проаналізувати історичні передумови та обставини переїзду М. Драгоманова до Болгарського князівства;
- дослідити його педагогічну діяльність у Вищій школі;
- охарактеризувати наукову роботу вченого в болгарський період;
- визначити коло його інтелектуальних контактів та вплив на болгарську інтелігенцію;
- розкрити внесок М. Драгоманова у розвиток українсько-болгарських культурних зв'язків;
- оцінити значення болгарського періоду у загальному контексті життя та діяльності М. Драгоманова.

У дослідженні використані такі методи: історико-критичний, джерелознавчий, біографічний, проблемно-хронологічний, методи аналізу та синтезу, а також міждисциплінарний підхід, що дозволяє розглянути діяльність М. Драгоманова в Болгарії з позицій історичної науки, культурології, філософії та літературознавства.

Апробація результатів дипломної роботи: Висновки щодо дослідження апробовані на 78 конференції «Каразінські читання», яка відбулася 25 квітня 2025 р. в Харківському національному університеті імені Василя Каразіна.

Структура дипломної роботи зумовлена її метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельна база дослідження життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова в болгарський період охоплює достатньо великий спектр матеріалів. Серед них: праці самого вченого, мемуари, некрологи, епістолярна спадщина, а також архівні документи.

У контексті вивчення інтелектуальної спадщини М. Драгоманова болгарського періоду важливе значення має опублікована в 1970 році збірка його "Літературно-публіцистичні праці" у двох томах за редакцією О. І. Дея та інших дослідників. У цьому виданні представлено низку праць, написаних або опублікованих під час перебування вченого в Болгарії, що дає змогу оцінити напрями його наукових і публіцистичних інтересів цього періоду [15, с. 64-65].

Важливим джерелом інформації про болгарський період життя М. Драгоманова є його власні праці, написані або опубліковані під час перебування в Софії. Зокрема, стаття "Текст і редакція", опублікована в часописі "Народ" (Львів) у 1892 році, дає уявлення про наукові інтереси вченого цього періоду, його методологічні підходи до аналізу текстів, а також про його зв'язки з українськими виданнями, які він підтримував, перебуваючи в Болгарії [16, с. 204-216].

Досить важливе значення для розуміння того періоду відіграють некрологи, оприлюднені після смерті М. Драгоманова у червні 1895 року. Зокрема, у збірнику документів і матеріалів "Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994" опубліковано некролог, надрукований у газеті "Прогрес" (Софія), який містить цінні відомості про останні роки життя вченого, його педагогічну та наукову діяльність у Вищій школі в Софії [41].

Особливу цінність для розуміння значення діяльності М. Драгоманова для болгарської молоді становить надгробна промова студента К. Пастухова, виголошена від імені слухачів Вищої школи і опублікована у львівському часописі "Народ" 15 червня 1895 року. У цій промові відзначено роль

українського вченого як педагога, наставника болгарської молоді, що свідчить про високий авторитет М. Драгоманова серед студентів та його вплив на формування світогляду молодого покоління болгарської інтелігенції [29, с. 193].

Перші спроби наукового осмислення болгарського періоду життя М. Драгоманова зробили його близькі друзі та соратники, зокрема Михайло Павлик. Документи, що зберігаються у фонді М. Павлика в ЦДІА України у Львові, засвідчують його увагу до діяльності М. Драгоманова в Болгарії, прагнення зібрати та зберегти матеріали цього періоду [31, 38, 39, 40].

М. Павлик, підтримуючи тісні контакти з М. Драгомановим до останніх днів його життя, став одним із перших дослідників його інтелектуальної спадщини, зокрема й болгарського періоду (його ще називають софійський період).

Серед мемуарних джерел, що проливають світло на болгарський період життя М. Драгоманова, важливе місце посідають спогади Софії Русової, які стали предметом спеціального дослідження В. Хоменка. У праці "Життя та діяльність Михайла Драгоманова у мемуарних працях Софії Русової" автор аналізує свідчення діячки про перебування Драгоманова в Болгарії, його педагогічну діяльність, коло спілкування, стосунки з болгарською інтелігенцією. Мемуари С. Русової, попри певний суб'єктивізм, властивий цьому жанру, містять цінні спостереження та факти, що доповнюють офіційні джерела та розкривають маловідомі сторони життя вченого в Софії [36, с. 46-63].

У своїх спогадах про М. Драгоманова, В. Дебогорій – Мокрієвич згадував його останні місяці життя в Софії і перебування в цей час Лесі Українки в домі Драгоманових [12, с. 225-249].

Про вченого в своїх листах згадував Г. Живков - тогочасний міністр освіти (1886, 1887 – 1893 рр.) [8].

Важливим джерелом вивчення діяльності М. Драгоманова є архів болгарського вченого І. Шишманова (в якому знаходиться певна частина й архіву М. Драгоманова). В Болгарській академії наук (БАН), де саме й

зберігається цей архів, наявні листи в яких згадується видатний український вчений та яку роль він відігравав для болгарської інтелігенції того часу [26,27,28].

Отже, джерельна база дослідження болгарського періоду життя і діяльності М. Драгоманова є досить різнобічна. Вона охоплює як опубліковані праці самого вченого, так і мемуарні й епістолярні матеріали. Сукупність усіх цих джерел дає змогу більш глибоко зрозуміти вплив українського діяча на болгарську інтелігенцію та його викладацьку діяльність.

Історіографія болгарського періоду життя М. Драгоманова бере свій початок ще від сучасників видатного українського мислителя, та охоплює різні історичні періоди. Вивчення історіографії болгарського періоду життя Михайла Драгоманова дозволяє не лише простежити еволюцію наукових поглядів на його діяльність у Болгарському князівстві, але й визначити стан дослідження проблеми, виявити малодосліджені аспекти, що потребують подальшого наукового опрацювання.

В українській історіографії є великий обсяг робіт присвячених вивченню постаті М. Драгоманова, які дають змогу повністю сформулювати уяву про цю людину.

Ще за часів Російської імперії, про М. Драгоманова писав С. Єфремов – український державний діяч та публіцист. С. Єфремов приділяв велику увагу юним рокам вченого, а також аналізував політичні погляди які впливали ще з дитинства історика. Автор акцентував увагу на тому як саме еміграція вплинула на творчість М. Драгоманова і його громадську діяльність. Висвітлював труднощі з якими стикався український політик, зокрема про політичні репресії та особисті випробування, але підкреслював його незламний дух і відданість своїй ідейності [18].

Вже за часів існування Радянського союзу про нього писав С. Глушко.

С. Глушко аналізував роль М. Драгоманова в розвитку освітніх ініціатив, зокрема недільних шкіл, які мали на меті підвищення рівня освіти серед українського населення (і серед жінок також). С. Глушко підкреслював, що

М. Драгоманов вважав освіту ключовим елементом національного відродження. Він активно підтримував створення нових недільних шкіл як засобу навчання не тільки дітей, а й дорослих. Взагалі в недільних школах, як зазначав С. Глушко, була лише одна мета – дати українському народові освіту в найбільше приступній та зрозумілій для нього формі народною українською мовою. Але як писав сам М. Драгоманов, вони навчали людей на двох мовах: українській і російській. На другій найбільше, бо більшість книг було саме на ній. М. Драгоманов ще з самого початку не погоджувався, що школа має навчити лише читати та писати, а ставив перед школою завдання дати широкий освітній рівень своїм учням. Хоча були розбіги в принципах педагогіки, все ж таки М. Драгоманов покладав на недільні школи великі надії [9].

Про М. Драгоманова писав і його послідовник, видатний український вчений – М. Грушевський. Він розглядав М. Драгоманова не лише як вченого та публіциста, а передусім як морального лідера, що прагнув поєднати ідеї національного визволення з демократичними та європейськими цінностями [10].

М. Мухин в своїй роботі згадував який великий вплив на М. Драгоманова мав його вчитель – О. Стронін. Він писав, що М. Драгоманов до скону свого був фанатично відданий ідеям свого наставника і все своє життя на українське питання та й взагалі на політичні проблеми дивився «стронінським» оком. Автор досліджував особисте життя М. Драгоманова, його стосунки з contemporaries (сучасниками), зокрема з іншими діячами української культури та політики. У книзі акцентується увага на гуманістичних аспектах його особистості, його прагненні до прогресу та освіти [25].

В болгарській історіографії того періоду з'являються праці М. Арнаудова, який згадував про М. Драгоманова в контексті викладацької діяльності та його вплив на розвиток національного фольклору [3,4].

У 1965 році в журналі "Жовтень" опубліковано статтю І. Романченка "Болгарський щоденник М. П. Драгоманова", яка стала однією з перших спроб аналізу важливого джерела з історії перебування вченого в Болгарії. Автор ввів до наукового обігу матеріали щоденника, який М. Драгоманов вів під час перебування в Софії, що дозволило розкрити низку маловідомих фактів його біографії цього періоду [33, с. 127].

Про М. Драгоманова писав болгарський літературознавець – П. Атанасов [2]. Приділяв свою увагу українському вченому також М. Червенков – молдавський болгарист [42]. Вчені наголошували, що М. Драгоманов відіграв важливу роль для болгарської інтелігенції, а також розбудови Вищого училища.

Повноцінне вивчення життя та діяльності М. Драгоманова стало можливим у добу незалежності України, коли відбулося переосмислення багатьох аспектів української історії та культури, було знято ідеологічні обмеження та відкрито доступ до раніше засекречених архівних матеріалів. Цей період характеризується комплексним підходом до вивчення спадщини Драгоманова, застосуванням нових методологічних підходів, розширенням джерельної бази досліджень.

Дослідниця Т. Бевз, в своїй праці розглядала відносини, які мали вплив на подальше життя ще тоді учня М. Драгоманова та його вчителя О. Строніна. Вона наголошує, що саме О. Стронін сприяв розвитку ідей та формуванню активної громадянської позиції майбутнього мислителя, він наполягав, що для свого духовного й ідейного розвитку треба вивчати іноземні мови та наскільки можливо більше читати іноземної літератури, адже в Росії в перекладі не було ще більшості творів які вже набирали популярності в Європі. Т. Бевз звертала свою увагу на те, що саме О. Стронін привив любов М. Драгоманова до української мови та літератури і зробив це лише однією працею М. Вовчка – «Панська воля» [5].

В. Борисенко аналізував діяльність М. Драгоманова у контексті реформ педагогічної освіти в Україні. У статті розглядаються зв'язки М. Драгоманова

з «Тимчасовою педагогічною школою», створеною для підготовки вчителів, а також його вплив на розвиток освіти й педагогічних методик у 1860-х роках. Також М. Драгоманов, насамперед, відомий своїм прагненням до соціальних реформ і національного відродження, акцентує свою увагу на значенні історії для формування національної свідомості. У нарисі В. Борисенка підкреслював методологічний підхід, що поєднував аналіз соціальних процесів і історичні факти, а також його внесок у розуміння української історії в контексті європейських тенденцій. М. Драгоманов виступав за вивчення історії не лише як набору фактів, а як важливого інструменту для розуміння сучасності [6].

В іншій своїй роботі «М. П. Драгоманов як історик» В. Борисенко досліджував становлення М. Драгоманова як історика. Він стверджує, що велику роль для вченого відіграв в дитячі роки саме батько. Сам мислитель згадував про це в своїй автобіографії і зазначав, що Петро Якимович передав йому духовно-інтелектуальну спадщину. Автор підкреслював, що через виховання науковця на кращих зразках російської літератури до кінця життя він не сприймав окремих українолюбців які критикували її, вважаючи, що ця література мала вплив загальноєвропейський. В. Борисенко звертав увагу, що місто Гадяч своєю величною історією також вплинуло на зацікавленість М. Драгоманова до цієї науки. Його зацікавленість до історії продовжується в Полтавській гімназії в якій він навчався, а повністю М. Драгоманов формується, як науковець в цій сфері, на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира [7].

Вагома робота з дослідження творчої спадщини М. Драгоманова провелася в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. В університеті з 2003 р. два рази проводилися Міжнародні Драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. У 2007 р. відбулася Перша міжуніверситетська науково-практична конференція студентів, аспірантів і викладачів «М. Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху». Багато викладачів Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова досліджують творчу спадщину М.

Драгоманова. Серед них: професори – В. Андрущенко, Н. Мозгова, Г. Волинка, І. Дробот, В. Борисенко. У їхніх статтях висвітлюються малодосліджені актуальні проблеми наукового доробку М. Драгоманова. Їхні дослідження спрямовані на вивчення поглядів М. Драгоманова.

Про М. Драгоманова писали й інші видатні українські вчені. Серед них: Я. Дашкевич [11], І. Лисяк-Рудницький [21], М. Молчанов [23], Д. Донцов [13], О. Субтельний [34], С. Єкелчик [17], Т. Андрусак [1] та ін. Вони розглядають постать М. Драгоманова як одну з ключових у формуванні української політичної думки. Його ідеї про демократичний федералізм, права людини та свободу слова. Науковці підкреслювали складні і багатовимірні погляди М. Драгоманова.

У 2010-х роках з'являється низка спеціальних досліджень, присвячених болгарському періоду життя та діяльності М. Драгоманова. Серед них особливе місце посідають праці А. Якімової, зокрема її монографія "Болгарський період життя Михайла Драгоманова", опублікована в 2019 році. Ця робота стала першим комплексним дослідженням болгарського періоду життя вченого, в якому на основі широкого кола джерел, частина з яких вперше введена до наукового обігу, розкрито основні напрями його діяльності в Софії: педагогічний, науковий, громадсько-політичний. Авторка проаналізувала роль М. Драгоманова у формуванні болгарської історичної науки, його вплив на розвиток вищої освіти в Болгарії, взаємини з болгарською інтелігенцією [44].

Важливий внесок у дослідження творчої спадщини М. Драгоманова болгарського періоду зробила А. Якімова також у статті "Творча спадщина М. П. Драгоманова в архівах та бібліотеках Болгарії", опублікованій у журналі "Сумська старовина" в 2014 році. У цій роботі авторка проаналізувала джерельну базу дослідження діяльності Драгоманова в Болгарії, зосередивши увагу на документах і матеріалах, що зберігаються в болгарських архівах і бібліотеках. Вона виявила та описала важливі джерела, які до того не були належно вивчені українськими дослідниками, зокрема документи з архіву

Софійського університету, Національної бібліотеки "Св. Кирила і Мефодія", Наукового архіву Болгарської академії наук [47].

Професорка Л. Мінкова в своїй статті про болгарську україністику, розкрила значення М. Драгоманова в популяризації її в Болгарії та його прямий вплив на формування відомого письменника й революціонера – Л. Каравелова [22].

Стаття В. Жуківського висвітлює важливий період у житті Михайла Драгоманова, підкреслюючи його внесок у розвиток болгарської науки та культури, а також його роль у формуванні українсько-болгарських культурних зв'язків [19].

Доцентка Софійського університету імені Св. Климента Охридського Л. Терзійська є провідною дослідницею спадщини М. Драгоманова в Болгарії та однією з ключових постатей у розвитку україністики в цій країні. Її наукова та педагогічна діяльність спрямована на вивчення й популяризацію українсько-болгарських культурних зв'язків, започаткованих Драгомановим у кінці ХІХ століття. Л. Терзійська наголошує на ролі Драгоманова як культурного посередника між українським і болгарським народами. Він заохочував болгарських письменників і поетів перекладати твори українських авторів, таких як Тарас Шевченко, Марко Вовчок та Іван Франко, що сприяло взаємному збагаченню літературних традицій обох народів [35].

У своїй статті «Роль родини Драгоманових–Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.)» В. Піскіжова детально аналізує внесок цієї родини у формування та розвиток культурних, наукових і дипломатичних відносин між Україною та Болгарією [32].

Стаття Ю. Хорунжого «Болгарські сліди Драгоманова» висвітлює важливі аспекти перебування Михайла Драгоманова в Болгарії, його наукову та культурну діяльність, а також подальшу долю його спадщини [37].

Аналізуючи сучасну історіографію болгарського періоду життя та діяльності М. Драгоманова, варто відзначити її міждисциплінарний характер. Дослідники розглядають цей період не лише в контексті біографії вченого, але

й як важливу сторінку в історії українсько-болгарських культурних, наукових і політичних взаємин, а також у контексті розвитку європейської інтелектуальної історії кінця XIX століття.

У сучасних дослідженнях болгарського періоду життя та діяльності М. Драгоманова можна виокремити кілька основних напрямів. Передусім, це вивчення його педагогічної діяльності у Вищій школі в Софії (нині – Софійський університет імені Св. Климента Охридського). Дослідники аналізують зміст і методику викладання М. Драгомановим історичних дисциплін, його підходи до організації навчального процесу, взаємини зі студентами та колегами. Наприклад, у монографії А. Якімової "Болгарський період життя Михайла Драгоманова" докладно проаналізовано навчальні курси, які викладав учений, його методичні підходи, вплив на розвиток історичної освіти в Болгарії [44].

Другий важливий напрям – це дослідження наукової діяльності М. Драгоманова в болгарський період. Учені вивчають його праці з історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, створені або опубліковані під час перебування в Софії. Особлива увага приділяється компаративним дослідженням, в яких Драгоманов порівнював українську та болгарську культурні традиції, фольклор, літературу. У цьому контексті цінним джерелом є збірник "Драгоманов М. П. Документи і матеріали", який містить низку його робіт болгарського періоду [14].

Третій напрям – це дослідження ролі М. Драгоманова у розвитку українсько-болгарських культурних і наукових зв'язків. Учені аналізують його контакти з українськими діячами, листування, публікації в українських виданнях, в яких він знайомив українського читача з болгарськими реаліями, а також його роль у поширенні знань про Україну в Болгарії. У статті "Творча спадщина М. П. Драгоманова в архівах та бібліотеках Болгарії" А. Якімова розкриває значення діяльності вченого для розвитку українсько-болгарського культурного діалогу, його вплив на формування інтересу болгарської інтелігенції до української культури та історії [47, с. 5-12].

П'ятий напрям – це вивчення особистого життя М. Драгоманова в Болгарії, його побуту, кола спілкування, стосунків з родиною. Цей аспект найменш досліджений через обмеженість джерельної бази, але й він привертає увагу дослідників, оскільки допомагає створити більш повний і живий образ ученого. У монографії А. Якімової "Болгарський період життя Михайла Драгоманова", висвітлено деякі аспекти приватного життя вченого в Софії, його стосунки з дружиною та дітьми, побутові умови, матеріальне становище [44].

Аналізуючи сучасний стан історіографії болгарського періоду життя та діяльності М. Драгоманова, можна констатувати значний прогрес у дослідженні цієї теми, особливо за останні два десятиліття. Водночас залишається низка малодосліджених або дискусійних питань, які потребують подальшого наукового опрацювання.

По-перше, недостатньо вивченим залишається питання про роль М. Драгоманова у формуванні болгарської історичної науки та вищої освіти. Хоча дослідники визнають його значний внесок у ці сфери, проте бракує докладного аналізу конкретних методичних і концептуальних інновацій, запроваджених ученим у навчальний процес Вищої школи в Софії, а також його впливу на формування методології історичних досліджень у Болгарії.

По-друге, потребує поглибленого вивчення питання про взаємодію М. Драгоманова з болгарськими інтелектуалами, його вплив на формування світогляду болгарської інтелігенції кінця XIX – початку XX століття. Хоча відомо про його тісні контакти з такими діячами, як І. Шишманов (який став його зятем), Л. Мілетич, Д. Матов та ін., проте механізми інтелектуального впливу та культурного трансферу досліджені недостатньо.

По-третє, малодослідженими залишаються компаративні аспекти наукової діяльності М. Драгоманова, зокрема його порівняльні дослідження українського та болгарського фольклору, літератури, культурних традицій. Ці розвідки, здійснені вченим у болгарський період, становлять цінний матеріал для розуміння спільних і відмінних рис у культурному розвитку двох

слов'янських народів, але поки що не отримали належного висвітлення в науковій літературі.

По-четверте, залишається актуальним питання про рецепцію ідей М. Драгоманова в болгарському суспільстві після його смерті, вплив його спадщини на подальший розвиток болгарської науки, освіти, суспільно-політичної думки. Тут можливі компаративні дослідження, які б порівнювали сприйняття та інтерпретацію ідей Драгоманова в Україні та Болгарії, виявляли спільні та відмінні риси цих процесів.

Для вирішення цих дослідницьких завдань необхідно розширити джерельну базу досліджень, зокрема шляхом залучення нових архівних матеріалів з болгарських і українських архівів, а також періодичних видань, мемуарів, епістолярної спадщини діячів того часу. Важливим напрямом є також переклад і видання українською мовою праць болгарських дослідників, присвячених діяльності М. Драгоманова в Болгарії, що сприятиме інтеграції української та болгарської історіографії з цього питання.

Аналіз історіографії болгарського періоду життя та діяльності М. Драгоманова дозволяє зробити висновок про необхідність комплексного та міждисциплінарного підходу до вивчення цієї теми. Такий підхід передбачає поєднання методів історичної науки, літературознавства, культурології, політології, що дасть змогу всебічно розкрити значення діяльності вченого для розвитку українсько-болгарських взаємин, а також його внесок у формування інтелектуального та культурного простору обох країн.

Важливим напрямом подальших досліджень є також вивчення педагогічної спадщини М. Драгоманова, його внеску в розвиток вищої освіти в Болгарії. Архівні матеріали Софійського університету, проаналізовані А. Якімовою, свідчать про значний вплив ученого на формування системи підготовки істориків, впровадження нових методик викладання та дослідження історії. Цей аспект діяльності Драгоманова становить інтерес не лише для істориків, але й для дослідників у галузі педагогіки та освіти.

Актуальним залишається також питання про місце болгарського періоду в загальному контексті життя та діяльності М. Драгоманова. Дослідники по-різному оцінюють цей період: одні вважають його своєрідним підсумком інтелектуальної біографії вченого, коли він систематизував і узагальнив свої ідеї та концепції; інші наголошують на новаторському характері його болгарських праць, які відкривали нові напрями досліджень і свідчили про еволюцію його поглядів. Для вирішення цього питання необхідний комплексний аналіз творчої спадщини Драгоманова різних періодів, порівняння його праць, написаних до переїзду в Болгарію та під час перебування там.

У контексті сучасних досліджень українсько-болгарських взаємин болгарський період життя та діяльності М. Драгоманова набуває особливого значення як важливий епізод культурного діалогу двох слов'янських народів. Учений став своєрідним "містком" між українською та болгарською культурами, сприяв взаємному пізнанню та збагаченню. Цей аспект його діяльності заслуговує на подальше вивчення в контексті історії міжкультурних комунікацій і культурного трансферу.

Підсумовуючи огляд історіографії життя та діяльності М. Драгоманова, можна констатувати, що ця тема привертає значну увагу дослідників, особливо в останні десятиліття. З'явилася низка спеціальних праць, присвячених різним аспектам перебування вченого в Болгарії, розширилася джерельна база досліджень, застосовуються нові методологічні підходи. Водночас залишається чимало малодосліджених або дискусійних питань, що відкриває перспективи для подальших наукових розвідок.

Комплексний аналіз життя та діяльності М. Драгоманова в Болгарії дозволяє глибше зрозуміти процеси культурної та інтелектуальної взаємодії між Україною та Болгарією наприкінці XIX століття, а також оцінити внесок українського вченого у розвиток болгарської науки, освіти та культури. Ця тема має не лише історичне, але й актуальне значення в контексті сучасних українсько-болгарських відносин і співпраці в галузі науки та освіти.

Педагогічна спадщина М. Драгоманова виходить далеко за межі розробленої ним структури навчальних курсів і охоплює цілісну систему підготовки професійних кадрів у галузі гуманітарних наук. Збереглися архівні документи, що розкривають інноваційну систему оцінювання, запроваджену вченим. Вона передбачала багаторівневий контроль знань – поточний, проміжний та підсумковий, що було новаторством для тогочасної болгарської освіти, яка здебільшого базувалася на одноразових іспитах. Драгоманов також приділяв увагу індивідуальній роботі зі студентами, що сприяло виявленню та розвитку їхніх наукових здібностей та інтересів.

Таким чином, історіографія болгарського періоду життя та діяльності М. Драгоманова демонструє еволюцію наукових підходів до вивчення цієї теми: від перших мемуарних свідчень сучасників і некрологів до сучасних комплексних досліджень, що спираються на широку джерельну базу та застосовують міждисциплінарні методи. Ця еволюція відображає загальні тенденції розвитку української історичної науки, а також зміни в суспільно-політичному контексті, який впливав на інтерпретацію спадщини Драгоманова. Сучасний етап досліджень характеризується прагненням до об'єктивного та всебічного аналізу діяльності вченого в Болгарії, її значення для розвитку українсько-болгарських взаємин і внеску М. Драгоманова у формування інтелектуального та культурного простору обох країн.

У процесі вивчення болгарського періоду життя М. Драгоманова було застосовано комплекс спеціальних методів дослідження, які допомогли глибоко й об'єктивно проаналізувати його діяльність, значення та вплив у науковій та освітній сфері.

В дипломній роботі використано класичні методи та принципи історизму, об'єктивності, порівняння та комплексності.

Для методології був використаний історичний метод, який дав змогу відтворити хронологію діяльності М. Драгоманова в Софії, охарактеризувати його роль в науковому житті болгарського суспільства. Завдяки принципу об'єктивності, вдалося досягти наукових результатів дослідження на основі

об'єктивного аналізу автентичних документів та історіографії, що посилює всебічність репрезентації теми.

Для глибшого вивчення діяльності українського діяча було використано джерелознавчий метод, який передбачає опрацювання мемуарів, епістолярію та наукових праць вченого. Це дозволило здійснити критичний аналіз достовірності джерел.

Поєднання історико-біографічних підходів дало змогу збагатити роботу новими даними з діяльності вченого за кордоном та допомогло підкреслити раніше не відомі сторінки його життя.

Порівняльно – історичний метод дав змогу зіставити наукове середовище Болгарії й України кінця XIX століття. Завдяки цьому методу можливо простежити вплив М. Драгоманова на формування інтелектуальної співпраці між Україною та Болгарією.

Отже, для досягнення мети дослідження було застосовано низку методів, які дозволили з різних сторін розглянути болгарський період життя М. Драгоманова. Застосування цих методів дало змогу провести глибокий аналіз джерельної бази та виявити напрямки його наукової та освітньої діяльності, а також краще зрозуміти вплив українського мислителя на розвиток культурного й інтелектуального життя болгарського суспільства. Важливу роль у методології дослідження відіграла кросдисциплінарність, яка дозволила інтегрувати здобутки історії, філології та політології, що сприяло глибшому розумінню багатогранної діяльності М. Драгоманова та її значення для українсько-болгарських взаємин.

Джерельна база та історіографія про життя та діяльність М. Драгоманова в Болгарії свідчать про високу наукову цінність цього етапу в його біографії. Завдяки широкому спектру джерел створено міцне підґрунття для осмислення його педагогічної та наукової діяльності в Софії. Історіографія життя М. Драгоманова демонструє стабільний науковий інтерес до його особистості.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА У ФОРМУВАННІ НАУКОВОГО АРХІВУ В БОЛГАРІЇ

Болгарський період життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895), що охоплює останні шість років його життя (1889-1895), став надзвичайно важливим етапом не лише для його особистої інтелектуальної біографії, а й для розвитку наукових інституцій молодого болгарської держави. Особливе місце у цьому контексті посідає діяльність видатного українського вченого у формуванні наукового архіву в Болгарії, який став основою для подальшого розвитку болгарської історичної, етнографічної та фольклористичної науки. Прибувши до Болгарії за запрошенням болгарського уряду для викладання у новоствореному Вищому училищі (згодом - Софійський університет), М. Драгоманов привніс свій багатий досвід наукової та архівної роботи, що мало вирішальне значення для становлення наукових інституцій у країні, яка лише нещодавно здобула незалежність від Османської імперії.

Для розуміння внеску М. Драгоманова у формування наукового архіву в Болгарії необхідно враховувати історичний контекст та стан розвитку болгарської науки наприкінці XIX століття. Болгарія, яка отримала автономію в результаті російсько-турецької війни 1877-1878 років, перебувала на етапі формування національних наукових та освітніх інституцій. Вище училище в Софії, відкрите в 1888 році, потребувало досвідчених викладачів та науковців, здатних організувати навчальний процес та наукову роботу на європейському рівні. Запрошення М. Драгоманова на посаду професора загальної історії було зумовлене не лише його науковою репутацією, але й необхідністю залучення досвідченого вченого, який міг би сприяти організації наукових досліджень та формуванню архівних колекцій [40].

Приїзд М. Драгоманова до Софії відбувся за рекомендацією відомих слов'янських вчених, зокрема І. Шишманова, який невдовзі став його зятем, одружившись з донькою Лідією. Цей родинний зв'язок сприяв ще тіснішій інтеграції українського вченого в болгарське наукове середовище та його

впливу на формування наукових інституцій, включаючи архіви. Варто зазначити, що М. Драгоманов на момент переїзду до Болгарії вже мав значний досвід роботи з архівними матеріалами, набутий під час його наукової діяльності в Україні та згодом у Швейцарії. Він розумів важливість системного збору та збереження історичних, етнографічних та фольклорних матеріалів для розвитку національної науки [14].

Аналіз документів і матеріалів, пов'язаних з діяльністю М. Драгоманова в Болгарії, дозволяє виокремити кілька основних напрямів його роботи з формування наукового архіву: організація збору та систематизації історичних джерел, формування етнографічних та фольклорних колекцій, налагодження співпраці з європейськими науковими інституціями для обміну архівними матеріалами, підготовка наукових кадрів, здатних проводити архівну роботу на професійному рівні.

Перший напрям діяльності М. Драгоманова пов'язаний з його викладацькою роботою у Вищому училищі. Як професор загальної історії, він розробив і впровадив нові навчальні курси, які вимагали використання першоджерел та архівних матеріалів. У своїй педагогічній практиці М. Драгоманов наголошував на необхідності збору іноземної літератури, а також відрядження студентів за кордон для стажування. Він організовував для студентів практичні заняття з аналізу документів, що сприяло формуванню у них навичок архівної роботи [42].

Методика викладання історичних дисциплін, запроваджена М. Драгомановим у Вищому училищі, передбачала постійне звернення до архівних документів та їх критичний аналіз. У листі до одного з колег він писав про необхідність формування у студентів навичок роботи з першоджерелами, що вимагало створення відповідної архівної бази при навчальному закладі. За його ініціативою при кафедрі загальної історії почала формуватися колекція копій історичних документів, яка згодом стала основою історичного архіву Софійського університету [45, с. 7-8].

Другий важливий напрям діяльності М. Драгоманова у формуванні наукового архіву в Болгарії пов'язаний з його власними науковими дослідженнями. Прибувши до Софії, вчений привіз із собою значну кількість матеріалів, зібраних під час його попередньої наукової діяльності, зокрема записи українського та європейського фольклору, копії історичних документів, етнографічні матеріали. Ці матеріали стали основою для його наукової роботи в Болгарії та водночас збагатили архівні колекції Вищого училища [14, с.420-422].

М. Драгоманов продовжив свої дослідження української та слов'янської етнографії і фольклору в Болгарії, що вимагало систематичного збору нових матеріалів. Він організував мережу кореспондентів у різних регіонах Болгарії, які надсилали йому записи народних пісень, казок, легенд, описи обрядів та звичаїв. Ці матеріали ретельно систематизувалися та зберігалися, формуючи унікальну архівну колекцію, яка згодом стала частиною наукового архіву Болгарської академії наук [4].

Особливу увагу М. Драгоманов приділяв збору та систематизації матеріалів, пов'язаних з українсько-болгарськими культурними та історичними взаєминами. Він збирав документи, що свідчили про давні зв'язки між двома слов'янськими народами, листування українських та болгарських діячів, матеріали про участь українців у визвольній боротьбі болгарського народу. Ці матеріали склали окрему колекцію в архіві, яка стала важливим джерелом для дослідження українсько-болгарських відносин [45, с. 9-10].

У статті "Текст і редакція", опублікованій у львівському часописі "Народ" у 1892 році, М. Драгоманов виклав свої погляди на принципи роботи з історичними та фольклорними текстами, які він застосовував у своїй архівній діяльності в Болгарії. Він наголошував на необхідності збереження автентичності текстів, точної фіксації місця та часу їх запису, відомостей про інформаторів. Ці принципи були впроваджені ним у практику формування архівних колекцій у Вищому училищі та згодом стали стандартом для болгарської етнографічної та фольклористичної науки [14, с. 204-216].

Третій напрям діяльності М. Драгоманова у формуванні наукового архіву в Болгарії пов'язаний з його роллю як посередника між болгарськими та європейськими науковими інституціями. Маючи широкі зв'язки з вченими різних країн, він сприяв налагодженню обміну архівними матеріалами між Вищим училищем та європейськими університетами й архівами. Завдяки його контактам до Софії надходили копії документів з архівів Відня, Парижа, Женеви, що значно збагачувало місцеві архівні колекції [20, с. 130-133].

М. Драгоманов також сприяв публікації архівних матеріалів, що робило їх доступними для ширшого кола дослідників. Під його керівництвом було підготовлено кілька збірників документів, зокрема з історії болгарського національного відродження та визвольної боротьби. Ці публікації не лише вводили до наукового обігу нові джерела, але й слугували зразком для майбутніх археографічних видань [47, с. 10-11].

З приїздом до Болгарії в 1889 р. вчений привозить з собою праці інших українців. Серед них: Г. Сковорода, П. Куліш, С. Воробкевич, Н. Кобринська, І. Нечуй – Левицький, М. Павлик, О. Пчілка, М. Маркевич і ін.[8]

У надгробній промові, виголошеній студентом К. Пастуховим від імені слухачів Вищої школи після смерті М. Драгоманова, особливо відзначався його вплив на формування наукової культури болгарського студентства, зокрема у сфері роботи з історичними джерелами та архівними матеріалами. Промовець підкреслював, що завдяки М. Драгоманову студенти навчилися розуміти значення первинних джерел для наукового дослідження та оволоділи методами їх критичного аналізу [29, с. 193].

Архівна діяльність М. Драгоманова в Болгарії мала і важливий національний аспект. Розуміючи значення архівів для формування національної ідентичності та збереження культурної спадщини, він підкреслював необхідність системного збору та збереження документів, пов'язаних з історією болгарського народу. У своїх лекціях та публічних виступах він наголошував на важливості створення національного архіву як інституції, що зберігає історичну пам'ять народу [45, с. 11-12].

Архівна діяльність М. Драгоманова в Болгарії охоплювала також збір та збереження періодичних видань, які він розглядав як важливе джерело для дослідження сучасної йому епохи. Він організував систематичне комплектування бібліотеки Вищого училища болгарськими та зарубіжними газетами і журналами, які згодом стали цінним джерелом для дослідників болгарської історії кінця XIX століття [45, с. 12].

Для розуміння внеску М. Драгоманова у формування наукового архіву в Болгарії важливо враховувати його власний досвід архівної роботи, набутий в Україні та під час еміграції. Вчений мав багатий досвід роботи з архівними документами, що відображено в його наукових працях, зокрема в дослідженнях з історії України та Європи, етнографічних та фольклористичних розвідках. Цей досвід він активно використовував у своїй діяльності в Болгарії, впроваджуючи перевірені методики збору, систематизації та збереження архівних матеріалів [15, с. 64-65].

Важливим джерелом для дослідження архівної діяльності М. Драгоманова в Болгарії є його листування з українськими та європейськими вченими, в якому він часто обговорював питання формування архівних колекцій, методики роботи з документами, проблеми їх збереження та публікації. Ці матеріали, частково опубліковані у збірнику "Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994", дозволяють реконструювати його підходи до організації архівної роботи та його бачення ролі архівів у розвитку національної науки [14, с. 425-430].

Архівна діяльність М. Драгоманова в Болгарії мала також міжнародний вимір. Він сприяв налагодженню контактів між болгарськими та українськими науковими інституціями, організовував обмін архівними матеріалами, що збагачувало архівні колекції обох країн. Важливу роль у цьому відігравали його особисті контакти з українськими вченими, зокрема з Михайлом Павликом, Іваном Франком, з якими він підтримував активне листування [20, 31, 38, 40].

Аналіз документів з архіву Софійського університету, проведений А. Якімовою, показує, що М. Драгоманов активно сприяв формуванню архіву університетської бібліотеки, зокрема її рукописного відділу. Він розробив систему каталогізації рукописів, яка враховувала їх походження, зміст, мову, час створення. Ця система була впроваджена в практику роботи бібліотеки і використовувалася протягом багатьох років [43, с. 150-152].

У контексті формування наукового архіву в Болгарії важливе значення мали також етнографічні та фольклористичні дослідження М. Драгоманова. Він організував систематичний збір фольклорних матеріалів у різних регіонах Болгарії, залучаючи до цієї роботи своїх студентів та колег. Зібрані матеріали ретельно систематизувалися та зберігалися, формуючи унікальну архівну колекцію, яка стала важливим джерелом для дослідників болгарського фольклору [4].

Особливу цінність у контексті формування наукового архіву в Болгарії мали компаративні дослідження М. Драгоманова, в яких він порівнював український та болгарський фольклор, виявляв спільні та відмінні риси, простежував культурні впливи та запозичення. Ці дослідження спиралися на багатий архівний матеріал, зібраний вченим в Україні та Болгарії, і водночас збагачували архівні колекції новими записами та аналітичними матеріалами [15, с. 64-65].

Аналізуючи внесок М. Драгоманова у формування наукового архіву в Болгарії, важливо враховувати також його роль у збереженні та вивченні болгарських рукописних книг. Він розумів історичну цінність цих пам'яток і сприяв їх збору, дослідженню та публікації. За його ініціативою було організовано експедиції до монастирів та старих бібліотек, де зберігалися рукописні книги, які згодом поповнили архівні колекції Вищого училища [45, с. 9].

Важливим джерелом для дослідження архівної діяльності М. Драгоманова в Болгарії є матеріали, пов'язані з його науковим щоденником, який він вів під час перебування в Софії. Цей щоденник, частково

опублікований І. Романченком, містить цінні відомості про його роботу з архівними документами, плани формування нових колекцій, методологічні роздуми щодо організації архівної справи [32, с. 127].

Після смерті М. Драгоманова в червні 1895 року його особистий архів був частково переданий до бібліотеки Вищого училища, де став основою драгоманівського фонду, а частково залишився у його сім'ї і згодом був розпорошений по різних архівах і бібліотеках Європи. Проте навіть та частина, що залишилася в Софії, становила цінну архівну колекцію, яка відіграла важливу роль у розвитку болгарської науки [44].

Некролог М. Драгоманову, надрукований у газеті "Прогрес" (Софія) 21 червня 1895 року, містить важливі відомості про його внесок у формування наукового архіву в Болгарії. Автор некрологу підкреслює значення його діяльності для розвитку болгарської науки, зокрема у сфері збору та збереження історичних та культурних пам'яток. Він відзначає, що завдяки М. Драгоманову в Софії було сформовано цінні архівні колекції, які стали основою для наукових досліджень [41].

Важливим джерелом для дослідження архівної діяльності М. Драгоманова в Болгарії є спогади Софії Русової, проаналізовані В. Хоменком. У цих спогадах міститься інформація про роботу вченого з архівними документами, його зусилля щодо збереження культурної спадщини, його методи роботи з історичними джерелами [35].

Підсумовуючи аналіз діяльності М. Драгоманова у формуванні наукового архіву в Болгарії, можна виокремити кілька ключових аспектів його внеску. По-перше, він заклав методологічні основи архівної роботи, впровадивши європейські стандарти збору, систематизації та збереження документів. По-друге, він сформував цінні архівні колекції, які стали основою для наукових досліджень у різних галузях гуманітарних наук. По-третє, він підготував нове покоління дослідників, здатних продовжити архівну роботу на професійному рівні. По-четверте, він сприяв налагодженню міжнародних

зв'язків та обміну архівними матеріалами, що збагачувало болгарські архівні колекції.

Архівна діяльність М. Драгоманова в Болгарії також мала важливе значення для розвитку українсько-болгарських культурних та наукових зв'язків. Сформовані ним колекції українських документів та матеріалів стали важливим джерелом для болгарських дослідників української історії та культури, а зібрані ним болгарські матеріали, які він надсилав в Україну, збагачували українські архіви та сприяли розвитку болгаристики в Україні [45, с. 11].

Важливим аспектом архівної діяльності М. Драгоманова була його робота з фотодокументами, які на той час були новим типом історичних джерел. Він розумів їхню цінність для збереження візуальної інформації про історичні події, культурні пам'ятки, побут, етнографічні особливості. Тому він сприяв формуванню колекції фотодокументів при Вищому училищі, розробив методику їх опису та зберігання. Ця колекція стала важливим джерелом для дослідників болгарської історії та культури [45, с. 11-12].

М. Драгоманов активно сприяв формуванню архіву рукописних книг та документів середньовічної Болгарії. Він розумів їхню виняткову цінність для вивчення болгарської історії, літератури, мови, культури. Тому він організував експедиції до монастирів та старих бібліотек, де зберігалися рукописи, забезпечував їх науковий опис, консервацію, дослідження. Завдяки його зусиллям було врятовано та введено до наукового обігу багато цінних пам'яток болгарської писемності [43, с. 13-14].

Через М. Драгоманова у болгарському архівному середовищі з'явилися перші джерела українського походження, що започаткувало інтерес до їх збирання, опису та збереження. Це сприяло появі тематичних архівних фондів, пов'язаних з Україною [22].

Таким чином, діяльність М. Драгоманова у формуванні наукового архіву в Болгарії була важливою складовою його внеску у розвиток болгарської

науки та культури. Вона охоплювала широкий спектр напрямів: від організації збору та систематизації історичних джерел до формування етнографічних та фольклорних колекцій, від налагодження співпраці з європейськими науковими інституціями до підготовки наукових кадрів. Ця діяльність мала довготривалий вплив на розвиток болгарської архівної справи та наукових досліджень у різних галузях гуманітарних наук.

РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК М. ДРАГОМАНОВА В ОСВІТНЬО-НАУКОВУ СПАДЩИНУ БОЛГАРІЇ

3.1 Викладацька діяльність в Софійському університеті

Викладацька діяльність Михайла Петровича Драгоманова в Софійському університеті (на той час – Вище училище) стала визначальним етапом не лише в його особистій біографії, але й у становленні вищої освіти молоді болгарської держави. Прибуття видатного українського вченого до Софії у 1889 році відбулося в особливий історичний період – Болгарія, яка здобула незалежність від Османської імперії лише за десятиліття до того (1878), активно розбудовувала власні наукові та освітні інституції, відчуваючи гостру потребу в досвідчених викладацьких кадрах, особливо із європейською освітою та баченням.

Запрошення М. Драгоманова на посаду професора загальної історії до Вищого училища в Софії стало результатом наполегливих зусиль болгарського уряду та особисто міністра освіти Георгія Живкова [8]. Для Драгоманова, який на той час перебував у еміграції у Женеві та зазнавав матеріальних труднощів, ця пропозиція виявилася надзвичайно вчасною. Водночас для болгарської вищої освіти залучення науковця європейського рівня з прогресивними поглядами було стратегічно важливим кроком, що визначив подальший розвиток історичної науки в країні.

Прибувши до Софії у вересні 1889 року, М. Драгоманов розпочав активну викладацьку діяльність, яка тривала до останніх днів його життя (помер 20 червня 1895 року). Фактично він став першим професором Всесвітньої історії у новоствореному Вищому училищі, що надавало йому можливість формувати методологічні засади викладання історичних дисциплін та впливати на загальну концепцію історичної освіти. Початковий контракт був укладений на три роки, а потім продовжений ще на три – це

свідчило про високу оцінку його викладацької діяльності з боку керівництва навчального закладу [2].

Викладацьке навантаження М. Драгоманова було досить значним. Згідно з архівними даними, він викладав декілька фундаментальних курсів, зокрема історію східних народів, історія Греції, а також історію північно - західних народів [8]. Особливістю викладацької методики М. Драгоманова була її інноваційність. На відміну від поширеної тоді практики механічного запам'ятовування фактів, він заохочував студентів до критичного мислення, аналізу джерел, порівняльних досліджень. Його лекції були сенсацією для тоді ще молодой болгарської науки. Ось один із спогадів його студента Х «: «Найбільше нас захопило, коли Драгоманов почав вчитку історії євреїв...Манера викладання цієї лекції нам дуже запам'яталася. Ніякого шуму, ніякого покашлювання, ніякого шовгання ногами по підлозі не було чути під час цієї лекції. Всі пильно слухали. Інколи навіть забували робити деякі записи, які завжди робили. Боялися пропустити щось важливе, якщо почнемо писати. Кожен з нас намагався затримати подих, щоб не порушувати тишу. Голосом тихим, спокійним, без заїкання, по інколи навіть з натхненням ця лекція була виконана з самого початку і до кінця. Коли все закінчилося, ми не припинили дивитися як начебто лекція ця продовжувалася. А в поглядах захоплення і здивування від ерудиції нашого професора. Мовчання змінилося на вигуки, що викликали наші захоплення за те, що маємо щастя слухати таку людину» [2]. Про нього пише і М. Арнаудов: «Його діяльність як професора з історії в нас із 1889 до 1905 р. залишається одним із найкращих етапів в історії болгарського університету, і вона згадуватиметься ще не одним поколінням учителів, котрі мали щастя слухати його лекції впродовж шести років. Рідко який вчений користувався авторитетом серед допитливої університетської молоді, як Драгоманов, і невелика кількість викладачів змогли виграти таку повагу й любов, якою тішився цей незабутній українець» [4].

М. Драгоманов брав активну участь в організації Вищого училища.

Він пропонував відправляти молодих викладачів за кордон у відрядження, подовження курсу від 3 до 4 років, як вже тоді було в тогочасній Європі. В кінці кінців видвигає ідею про забудову нових споруд для майбутнього університету, а також про створення бібліотеки [3].

Вплив М. Драгоманова на формування навчальних програм Вищого училища був надзвичайно значним. Як перший професор історії, він мав можливість не лише розробляти програми курсів, але й визначати загальну концепцію історичної освіти. Він дотримувався принципу поєднання загальноєвропейської історії з історією слов'янських народів, зокрема й болгарського, що сприяло формуванню у студентів відчуття приналежності болгарської історії до європейського контексту [46, с. 99].

Важливою складовою викладацької діяльності М. Драгоманова була його робота з формування наукової бібліотеки та навчально-методичного забезпечення. Він передав до університетської бібліотеки значну частину власної книгозбірні, сприяв придбанню нових видань з історії, етнографії, фольклористики. За його ініціативою до Софії надходили навчальні посібники та наукова література з європейських наукових центрів, що суттєво збагачувало навчально-методичну базу Вищого училища [35, с. 145].

Особливої уваги заслуговують взаємини М. Драгоманова зі студентами. За спогадами сучасників, він користувався надзвичайним авторитетом та повагою, незважаючи на високі вимоги та академічну строгість. У надгробній промові студента К. Пастухова від імені слухачів Вищої школи відзначалося, що Драгоманов був не лише професором, але й наставником, який формував світогляд та наукове мислення молоді. Особливою рисою його педагогічної практики була особиста увага до кожного студента, підтримка наукових ініціатив, заохочення самостійних досліджень [29, с. 193].

Саме завдяки такому підходу М. Драгоманов виховав цілу плеяду болгарських науковців, які згодом стали визначними діячами національної науки та культури. Серед його учнів – відомі болгарські історики, етнографи, філологи: Іван Шишманов (згодом став його зятем), Михайло Арнаудов,

Любомир Мілетич, Димитр Матов та інші. Ці вчені продовжили та розвинули його наукові та педагогічні традиції, що забезпечило довготривалий вплив Драгоманова на болгарську науку [35, с.145-148].

В архіві І. Шишманова зберігся лист в якому згадується, що М. Драгоманов можливо перший професор в Софії, який міг привернути увагу недовірливих студентів до себе і пробудити в них дійсно наукові інтереси [26].

Про М. Драгоманова, як про професора згадував і Радуль Канелі вже після його смерті. Він наголошував, що Вище училище загубило незамінного професора, який гідно носив свій титул, молодь в ньому загубила одного зі своїх чесних друзів, а наукова література – серйозного робітника [27].

М. Драгоманов значну увагу приділяв організації навчального процесу. Він наполягав на необхідності систематичних занять, регулярного контролю знань, проведення іспитів, що сприяло підвищенню якості освіти. Пропонував книги які варто закупити, а також запозичував певні університетські програми в інших університетах Європи. Після його смерті, його дружина, Людмила пропонує Софійському університету викупити його бібліотеку за 10 000 лев (на сьогодні це 237 000 грн.) і хоча ціна досить висока, все ж таки держава знаходить ці кошти [35].

Особливий внесок М. Драгоманова у розвиток вищої освіти в Болгарії полягав у формуванні порівняльного підходу до вивчення історії та культури. Він постійно проводив паралелі між історичними процесами у різних країнах, аналізував спільні та відмінні риси в розвитку різних народів, особливо слов'янських. Це сприяло формуванню у студентів широкого світогляду та розуміння загальноєвропейських тенденцій історичного розвитку [15, с. 64-65].

За роки викладання у Вищому училищі М. Драгоманов підготував низку навчально-методичних матеріалів, які стали основою для подальшого розвитку історичної освіти в Болгарії. Хоча він не встиг опублікувати повноцінні підручники, його лекційні матеріали, конспекти, методичні

розробки широко використовувалися його послідовниками та учнями [47, с. 9-10].

Вплив викладацької діяльності М. Драгоманова на розвиток болгарської вищої освіти був довготривалим і багатоаспектним. Його педагогічні принципи, методичні підходи, наукові концепції були розвинуті його учнями та послідовниками, які згодом самі стали професорами та науковцями. М. Драгоманов вчив своїх студентів боротися за свободу думки і за інші демократичні цінності. В газеті «Соціаліст» писалося: «...відомий письменник, борець за свободу... професор Михайло Драгоманов був найкращою силою в нашій Вищій школі» [19].

Особливий інтерес становить мовний аспект викладацької діяльності М. Драгоманова. Прибувши до Болгарії, він був змушений швидко опанувати болгарську мову для забезпечення ефективної комунікації зі студентами. За спогадами сучасників, Драгоманов досить швидко почав викладати болгарською, хоча й зберігав певний акцент. Цікаво, що його мультилінгвальність (вільне володіння українською, російською, французькою, німецькою, знання інших слов'янських мов) мала позитивний вплив на студентів, які також прагнули розширити свої мовні компетенції для доступу до іншомовних наукових джерел. Він говорив :«Я позволю собі сказати..., що з 20–25 рр. свого життя читаю на 5 новоєвропейських мовах, окрім слов'янських..., «кохаюсь» більше усього в літературі, як і взагалі культурі й політиці англійській, і готовий дожити до віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних мого фаху!.. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледве 2–3 читали європейські книжки, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови» [15, с.65].

М. Драгоманов приділяв особливу увагу підготовці навчально-методичних матеріалів. Хоча повноцінних підручників він не видав через передчасну смерть, збережені конспекти лекцій, методичні розробки, програми курсів свідчать про систематичну роботу над створенням навчально-

методичного забезпечення. Важливо зазначити, що він дбав не лише про зміст навчальних матеріалів, але й про їхню структуру, логіку викладу, доступність для студентів. Його методичні розробки, які використовували його послідовники, вплинули на формування стандартів навчально-методичної роботи у болгарській вищій освіті [44, с. 280].

М. Драгоманов запровадив у Вищому училищі систему студентських наукових семінарів та конференцій, де молоді дослідники мали можливість представляти результати своїх наукових пошуків, обговорювати актуальні наукові проблеми, розвивати навички наукової дискусії. Ці заходи сприяли формуванню наукового середовища, стимулювали дослідницьку активність студентів, забезпечували інтеграцію навчального та наукового процесів. За спогадами учасників, ці семінари відзначалися високим науковим рівнем та демократичною атмосферою, де цінувалися аргументованість, критичне мислення, наукова чесність [42].

Про М. Драгоманова залишилося дуже багато спогадів від студентів, що показує його професійність та високий рівень освіти. В архіві І. Шишманова знаходимо лист в якому розповідається про те, що М. Драгоманов мав не сильний, але досить не звичний голос, який справляв сильне враження на слухачів, а також мав талант в ораторському мистецтві [28].

М. Арнаудов хоч і не був фактичним студентом професора завжди вважав себе його учнем. Він писав: «Драгоманов, як письменник і просвітитель, був одним із тих великих громадських діячів, які з'являються у вирішальний період національного відродження — саме тоді, коли потрібні апостоли віри та волі, здатні об'єднати уми навколо позитивної програми»; «Його діяльність як професора з історії у нас із 1889 по 1905 р. залишається одним із найкращим етапом в історії болгарського університету, і вона буде згадуватися ще не одним поколінням вчителів, які мали щастя слухати його лекції протягом шести років. Рідко якийсь вчений користувався авторитетом серед допитливої університетської молоді, як Драгоманов, і невелика кількість

викладачів змогли виграти таку повагу та любов, якою радів цей незабутній українець» [3].

А ось, що про М. Драгоманова згадував його студент Г. Ценов: «Навряд чи жоден генерал користувався такою повагою своїх солдатів, як Драгоманов серед своїх слухачів. Ні шаблі, ні суворого слова, але й без них у Драгоманова було найвірніше військо» [31].

Особливість викладацького стилю М. Драгоманова полягала в його демократизмі та повазі до студентів. Він розглядав освітній процес як взаємодію рівноправних суб'єктів, заохочував студентів до висловлення власної думки, створював атмосферу вільного обміну ідеями. Такий підхід сприяв формуванню у студентів не лише професійних компетенцій, але й громадянської позиції, критичного мислення, здатності до самостійного аналізу суспільних процесів [2].

Останні роки видатний український діяч дуже хворів. Зі спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича лікарі заборонили професору голосно розмовляти і хоча вдома він розмовляв тільки пошепки, в університеті він цього собі дозволити не міг. Коли з роботи повертався додому майже весь час лежав в ліжку, де біля нього були потрібні йому книги, а також влаштовані полички на яких він міг писати не підводячись. В день своєї смерті М. Драгоманов провів свою останню лекцію [12].

Таким чином, викладацька діяльність М. Драгоманова в Вищому училищі характеризувалася інноваційністю, комплексністю, орієнтацією на європейські освітні стандарти з урахуванням національних потреб та особливостей. Його педагогічна спадщина охоплює не лише розроблені ним навчальні курси та методичні матеріали, але й впроваджені ним принципи організації освітнього процесу, методи навчання та оцінювання, етичні норми академічної діяльності. Ця спадщина мала довготривалий вплив на розвиток болгарської вищої освіти та наукові традиції, що підтверджується численними свідченнями його учнів та послідовників.

3.2 Наукова робота над «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»

Наукова робота Михайла Драгоманова над «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» (Збірник народної творчості, науки та літератури) становить особливу сторінку його діяльності в Болгарії та є важливим внеском у розвиток болгарської науки кінця XIX століття. Це видання, започатковане Міністерством народної освіти Болгарії в 1889 році, стало першим фундаментальним науковим періодичним виданням у країні і відіграло визначальну роль у формуванні болгарської етнографії, фольклористики, літературознавства та історичної науки.

Участь М. Драгоманова у створенні та розвитку «Сборника» розпочалася майже одразу після його прибуття до Софії. Уже в перших випусках видання з'являються його наукові праці, а згодом він стає одним із провідних авторів та консультантів цього видання. Прикметно, що саме в рік прибуття Драгоманова до Болгарії було засновано це важливе наукове видання, що певною мірою відображає загальну тенденцію до розвитку національної науки, яку підтримував і розвивав український вчений [46].

«Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» від початку задумувався як комплексне наукове видання, що мало охоплювати різні аспекти болгарської культури, історії, фольклору. Його структура включала декілька розділів: «Народні умотворіння» (фольклорні матеріали), «Наука» (наукові дослідження), «Книжнина» (літературознавчі праці та критика). Як зазначив І. Шишманов: «Без цієї чудової людини я б не зміг поставити «Сборник» на ноги» [44].

Роль М. Драгоманова у розвитку «Сборника» була багатоаспектною. По-перше, він був автором фундаментальних наукових досліджень, опублікованих на сторінках видання. Його праці, присвячені порівняльному аналізу слов'янського фольклору, етнографічним дослідженням, історико-культурним студіям, стали методологічним орієнтиром для болгарських

науковців. По-друге, він активно консультував редакцію щодо структури видання, відбору матеріалів, методології досліджень. По-третє, він налагоджував міжнародні контакти, сприяючи включенню «Сборника» до європейського наукового контексту [4].

Особливо значущою стала праця М. Драгоманова «Забележки върху славянските религиозни и етически легенди» (Нотатки про слов'янські релігійні та етичні легенди), опублікована в кількох випусках «Сборника» протягом 1892-1894 років. Це дослідження, базоване на порівняльному аналізі фольклорних матеріалів різних слов'янських народів, зокрема українського та болгарського, відкрило нові перспективи для розвитку болгарської фольклористики та етнографії. Новаторським був методологічний підхід М. Драгоманова, який поєднував текстологічний аналіз із історико-культурною інтерпретацією, враховував міжкультурні впливи та запозичення [15, с. 64-65].

«Сборник за народни умотворения наука и книжнина» взяв за основу класифікації народної творчості «схему, подібну до тої, яка була прийнята у Південно-Західному (Київському) відділі Імпер. рос. географічного товариства» [46].

На думку В. Москаленка у передмові «Сборника», відчувається, що в передмові на її авторів вплинули наукові уподобання М. Драгоманова; «головним завданням «Сборника» автори вважали розвиток літератури через використання письменниками кращих зразків народнопоетичного генія, що, як відомо, було одним з основних положень наукової концепції Драгоманова-філолога», «Сборник» зробив вагомий внесок у налагодження українсько-болгарських наукових контактів, у дослідження двосторонніх фольклорних, літературних та й у цілому культурних зв'язків [24, с.76].

Про напрямок «Сборника» згадував І. Шишманов у своїй статті «Значението и задачата на нашата етнография», яка була вступом до першого тому цього наукового видання. Відомий фольклорист М. Драгоманов сприяв

популяризації «Сборника» і зацікавленість до нього науковців з різних частин Європи [44, с.145].

У своїх публікаціях у «Сборнику» М. Драгоманов торкався також питань методології фольклористичних та етнографічних досліджень. Він критикував романтичний підхід, який ідеалізував народну творчість, та наполягав на необхідності наукового, об'єктивного аналізу. Водночас він застерігав від надмірного позитивізму, який ігнорував культурно-історичний контекст та духовний зміст фольклорних творів. Цей збалансований підхід став орієнтиром для болгарських дослідників [3].

Наукові праці М. Драгоманова, опубліковані в «Сборнику», характеризуються комплексним підходом, який поєднував різні аспекти гуманітарного знання – фольклористику, етнографію, історію, літературознавство, релігієзнавство. Це відповідало загальній концепції видання, яке прагнуло охопити різні аспекти національної культури та науки. Міждисциплінарний підхід Драгоманова сприяв подоланню вузької спеціалізації та формуванню цілісного розуміння культурних процесів [47, с. 7-8].

Прикметно, що в своїх публікаціях у «Сборнику» М. Драгоманов постійно проводив паралелі з українською культурою та фольклором. Він виявляв спільні елементи в українських та болгарських народних піснях, казках, обрядах, що сприяло зміцненню культурних зв'язків між двома слов'янськими народами. Водночас він підкреслював унікальні риси кожної національної традиції, застерігаючи від спрощених узагальнень [15, с. 64-65].

У «Сборнику за народни умотворення, наука й книжнина» розміщено такі ґрунтовні праці Драгоманова: «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Слов'янські оповідання про народження Константина Великого», «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» [37].

М. Драгоманов у своїх фольклористичних працях, посилаючись на досвід інших учених, доводив, що духовне життя різних народів має спільні риси, що відображається в усній народній творчості (казках, легендах, піснях, анекдотах). Цей підхід вплинув на формування наукових поглядів М. Арнаудова, який також досліджував спільні мотиви в фольклорі слов'янських народів [3].

Реакція на «Сборник» була різною, але на більшість справила не аби яке враження. В листах Д. Матова до І. Шишманова згадується, що науковці захоплені цією працею і хотіли би продовження, а також обміну цим виданням. [44].

Міжнародне значення «Сборника» значно зросло завдяки участі в ньому М. Драгоманова. Його публікації привертали увагу європейських науковців до болгарських досліджень, сприяли включенню болгарських матеріалів до міжнародного наукового обігу. Завдяки його зусиллям «Сборник» став відомим у європейських наукових колах та отримував схвальні відгуки від провідних фольклористів та етнографів того часу.

Після смерті М. Драгоманова у 1895 році його науковий підхід та методологічні принципи продовжували впливати на розвиток «Сборника». Його учні та послідовники, зокрема Іван Шишманов, який став одним із провідних редакторів видання, розвивали та поглиблювали закладені ним традиції. Це забезпечило довготривалий вплив наукової спадщини Драгоманова на болгарську науку [46].

Отже, наукова робота М. Драгоманова над «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» становить важливу частину його внеску в освітньо-наукову спадщину Болгарії. Завдяки його діяльності це видання стало не лише сховищем народних традицій та творчості, але й платформою для розвитку професійної болгарської науки, зокрема фольклористики, етнографії, літературознавства, історії. Методологічні принципи, запроваджені Драгомановим, його теоретичні концепції, дослідницькі підходи стали орієнтиром для наступних поколінь болгарських науковців та

забезпечили тривалий вплив його наукової спадщини на розвиток болгарської науки та культури .

Викладацька діяльність М. Драгоманова у Вищому училищі в Софії стала ключовим чинником у становленні та розвитку болгарської вищої освіти наприкінці XIX століття. Його інноваційний підхід до викладання, орієнтація на європейські стандарти сформували цілі покоління болгарських науковців.

Участь М. Драгоманова у створенні та розвитку «Сборника за народни умотворения, наука и книжнина» стала одним із найяскравіших проявів його наукової діяльності в Болгарії. Він не лише долучився як автор і дослідник, а й виконував функції консультанта, методолога та культурного посередника між українською й болгарською науковими традиціями. Завдяки йому «Сборник» став не лише національним, а й європейським науковим проєктом.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова в Болгарії дозволяє зробити ряд важливих висновків щодо значення цього періоду як для самого вченого, так і для розвитку українсько-болгарських культурних зв'язків кінця XIX століття.

Завдяки аналізу вдалося зробити висновок про різноманітність матеріалів в які входять його власні праці, листування, спогади сучасників, а також архівні документи. Усе це дозволяє більш детально розглянути інтелектуальну та педагогічну діяльність М. Драгоманова. Історіографія демонструє інтерес до постаті М. Драгоманова ще з некрологів і мемуарів до сучасних наукових праць, які розглядають М. Драгоманова в європейському контексті. У роботі використано комплекс методів історичного дослідження, що забезпечило об'єктивний і всебічний аналіз діяльності М. Драгоманова в Софії. Історичний, джерелознавчий, біографічний та порівняльно-історичний методи дозволили відтворити хронологію, критично оцінити джерела та простежити вплив вченого на наукове життя Болгарії і взаємодію з Україною.

Болгарський період став завершальним етапом життя М. Драгоманова (1889-1895 рр.) і водночас важливим періодом його інтелектуальної біографії. Переїзд до Софії був зумовлений запрошенням болгарського уряду очолити кафедру Всесвітньої історії у новоствореному Вищому училищі (з 1904 р. – Софійський університет). Цьому сприяли як наукова репутація М. Драгоманова в європейських колах, так і рекомендації відомих слов'янських вчених, зокрема І. Шишманова, який згодом став його зятем.

Педагогічна діяльність М. Драгоманова у Вищому училищі характеризувалася впровадженням європейських освітніх стандартів та методик, розробкою оригінальних навчальних курсів з загальної історії, етнографії та фольклористики. Як перший професор історії у Вищому училищі, він заклав основи історичної освіти в Болгарії, сформував методологічні принципи викладання та дослідження історії, що вплинуло на подальший розвиток болгарської історичної науки. Особливу увагу

Драгоманов приділяв порівняльному вивченню слов'янських культур, що сприяло формуванню міжкультурного діалогу та взаємозбагаченню наукових традицій.

Наукова діяльність М. Драгоманова в болгарський період була надзвичайно плідною. Він продовжував дослідження з української етнографії та фольклористики, опублікував низку ґрунтовних праць, зокрема "Забележки вѣрху славянските религиозни и етически легенди" (1892-1894). Важливо відзначити, що саме в Болгарії Драгоманов завершив свої фундаментальні дослідження українського фольклору, що стали важливим внеском у розвиток не лише української, але й європейської фольклористики. Його компаративістські студії сприяли включенню болгарського фольклору в загальноєвропейський культурний контекст.

Інтелектуальне оточення М. Драгоманова в Софії формувалося з представників болгарської наукової та культурної еліти – І. Шишманова, Л. Мілетича, Д. Матова та інших. Ці контакти сприяли формуванню болгарської гуманітарної інтелігенції, її залученню до європейського інтелектуального процесу. Важливо відзначити, що через М. Драгоманова багато болгарських вчених знайомилися з українською культурою та наукою, що стало початком тривалої традиції українсько-болгарських наукових зв'язків.

Внесок М. Драгоманова у розвиток українсько-болгарських культурних зв'язків важко переоцінити. Він став своєрідним "культурним мостом" між двома слов'янськими народами, сприяв взаємному культурному збагаченню та налагодженню наукових контактів. Завдяки його діяльності в Болгарії зросло зацікавлення українською історією та культурою, а в Україні – болгарськими традиціями та наукою. Ці зв'язки виявилися надзвичайно міцними і продовжували розвиватися навіть після смерті вченого.

Болгарський період у загальному контексті життя та діяльності М. Драгоманова має особливе значення. З одного боку, це був час підсумків його наукової та громадської діяльності, коли він упорядковував свої праці та готував їх до публікації. З іншого боку – це був період нових творчих пошуків

та здобутків, розширення наукових горизонтів та зміцнення міжнародних контактів. Незважаючи на погіршення здоров'я, М. Драгоманов до останніх днів продовжував активну наукову та педагогічну діяльність, залишаючись вірним своїм ідеалам та переконанням.

Таким чином, дослідження життя та діяльності М. Драгоманова в Болгарії дозволяє стверджувати, що цей період став важливим етапом не лише в його особистій біографії, але й у розвитку українсько-болгарських культурних зв'язків. Його спадщина залишається актуальною і для сучасної науки, а його ідеї продовжують впливати на розвиток української та болгарської гуманітаристики. Перспективи подальших досліджень пов'язані з більш детальним вивченням архівних матеріалів, епістолярної спадщини М. Драгоманова та рецепції його ідей у болгарському інтелектуальному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів : Світ, 1998. С. 192.
2. Арнаудов М. История на Софийския университет «Св. Климент Охридски». София, 1939. с. 647.
3. Арнаудов М. Михайлъ Драгомановъ. Животъ, идеи, значение на българския фолклоръ. София, 1932. с.33.
4. Атанасов П. Из историята на българско-украинските културни отношения. Приносят на Михаил П. Драгоманов. София, 1965. С. 39.
5. Бевз Т. Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. К.: ННДІУВІ, 2010. С.261 – 277.
6. Болгарський історичний архів Ф. Г. Живков. Оп. 1 Спр. 320. Арк. 6.
7. Борисенко В. М.П. Драгоманов як історик. Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова./ Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. С. 4-53.
8. Борисенко В. М.П. Драгоманов і «Тимчасова педагогічна школа» в Києві у 60-х роках ХІХ ст. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Випуск 6: Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.2010. С. 5-11.
9. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / С. Глушко // Україна. 1924. Кн. 4. С. 35-42.
10. Грушевський М. Місія Драгоманова. Україна: науковий двохмісячник українознавства, 1926. С. 240.

11. Дашкевич Я. Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів: Піраміда, 2007. С.807.
12. Дебогорій-Мокрієвич В. Із споминів про М.П. Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Грищенко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 225 – 249.
13. Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью -Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобід України Бібліотека Тернопільського осередку СУМ в Україні, 1957. С. 210.
14. Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994 / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів, 2001. С.733.
15. Драгоманов М. П. Літературно публіцистичні праці: у 2-х т. / редкол.: О. І. Дей [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 64–65.
16. Драгоманов М. Текст і редакція. Народ. Львів, 1892. № 1. С. 204-216
17. Єсельчик С. Соціально-філософські ідеї Драгоманова. Київ. 1995. С.117.
18. Єфремов С. Апостол правди і науки. На 13-літні роковини смерті Драгоманова. Рада, 1908, ч.131.
19. Жуківський В. Михайло Драгоманов та Болгарія// <https://www.ar25.org/article/myhaylo-dragomanov-ta-bolgariya.html> (дата звернення: 17.02.2025).
20. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. / ЛНУ імені Івана Франка, Наукова бібліотека; НАН України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 564.
21. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. К.: Основи, 1994. С.554.
22. Мінкова Л. Михаил Драгоманов и българската украинистика. *Алманах българска украинистика. Софийски университет «Свети Климент Охридски»*. София, 2012. С. 24 – 30.

23. Молчанов М. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ: Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті міністрів України, 1994. С. 40.
24. Москаленко В.А. Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В.А. Москаленко. К.: Наукова думка, 1986. С. 215.
25. Мухин М. Драгоманов без маски.. Львів: 1934. С. 55.
26. Національний Архів Болгарської Академії Наук (далі - НА БАН). Ф. 11 к. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.
27. НА БАН. Ф. 11 к. Оп. 2. Спр. 254. Арк. 1-4.
28. НА БАН. Ф. 11 к. Оп. 5. Спр. 819. Арк. 1-2.
29. Надгробна промова студента К. Пастухова від імені слухачів Вищої школи. Народ. Львів, 1895. № 12. 15 червня. С. 193.
30. Ничипорук Д. Життя та діяльність українського діяча Михайла Драгоманова в Болгарському князівстві // *Збірник Каразінські читання*. Харків. 2025. С. 194 – 196
31. Павлик М. Михайло Драгоманов 1841-1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і список творів. Львів, 1896. С. 427
32. Піскіжова В. Роль родини Драгоманових – Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Владислава Піскіжова // *Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки*. К., 2012. Вип. 21. С. 110–126.
33. Романченко І. Болгарський щоденник М. П. Драгоманова. Жовтень. Львів, 1965. Вип. № 6. С. 127.
34. Субтельний О. Україна. Історія. / Пер. з англ. Ю. Шевчука. Київ: Либідь, 1991. С. 253 – 255.
35. Терзийска Л. Професор Михаил Драгоманов: Юбилейна научна конференция по повод 150 г. от рождението му // *Език и литература*, 1992, N 3. С. 145 – 148.

- 36.Хоменко В. Життя та діяльність Михайла Драгоманова у мемуарних працях Софії Русової. Матеріали XVII–XVIII наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», приурочених до дня народження Михайла Петровича Старицького / упоряд. А. Пузиркова; літ. ред. І. Чиркова. Київ, 2023. С. 46-63.
- 37.Хорунжий Ю. Болгарські сліди Драгоманова // https://www.pslava.info/SofijaM_MogylaMPDragomanova1841-1895_2002BolgarskiSlidyDragomanova,92716.html (дата звернення: 01.02.2025)
- 38.Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові). Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 7.
- 39.ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 6.
40. ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 48.
- 41.ЦДІА України у Львові, Ф. 663, Оп. 2, Спр. 103, Арк. 2-4.
- 42.Червенков М. Някои неопубликувани материали за професор М.П. Драгоманов. Заслугите му за Софийския университет и неговата библиотека. София: Народна библиотека, 1963. С.27.
- 43.Чупрій Л. Михайло Драгоманов – видатний просвітител ь українського та болгарських народів. *Культурологічний альманах Вип. 3*. 2013. С. 78-83.
- 44.Якімова А. Болгарський період життя Михайло Драгоманова: монографія. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2019. 280 с.
- 45.Якімова А. Історія фонду І. Д. Шишманова про архів М.П. Драгоманова. *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україністики: наукове видання*. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 63-75.
- 46.Якімова А. Становлення українсько-болгарських наукових зв'язків: «драгоманівський період». *Дриновський збірник*,9. 2016. С. 99-106.

47. Якімова А. Творча спадщина М. П. Драгоманова в архівах та бібліотеках Болгарії. Сумська старовина. Суми, 2014. № 45. С. 5–12.